

Sammlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 94 1973

Svenska Litteratursällskapet

REDAKTIONSKOMMITTÉ

Göteborg: Lennart Breitholtz

Lund: Staffan Björck, Carl Fehrman

Stockholm: Örjan Lindberger, Inge Jonsson

Umeå: Magnus von Platen

Uppsala: Gunnar Brandell, Thure Stenström

Redaktör: Docent Ulf Wittrock, Litteraturvetenskapliga institutionen, Villavägen 7,
752 36 Uppsala

lar också in vid undersökningen av hur talrytmen fungerar som ett socialt skiljetecken.

Av stor vikt för avhandlingen som helhet är avsnittet om folksagan, föranlett av farmors saga i *Woyzeck*, ett centrum för hela Büchners verk enligt Ullman. Förhållandet till genren belyses med hjälp av Lüthis studier i europeisk folksaga. I den korta berättelsen om den gråtande pojken som finner himlen lika öde som jorden sammanfattar Büchner sin pessimistiska människosyn. Samtidigt gör han återigen upp med optimismen i upplysningens eller Fichtes tappning, och han gör detta på ett sådant sätt att hans personliga och medvetna realism skarpt avtecknar sig mot samtidens falskt folkliga och sentimentala romantik just i och med hans manövrerande mellan genretrohet och genrebrott. Sagan fungerar som »episk integration», den är en sammanfattning som placerar dramat i ett större sammanhang, en funktion som poängteras genom att sagan berättas av en utomstående person. (Jfr Marions monolog i *Dantons Tod*).

I dessa båda kapitel arbetar Ullman på samma sätt som en musikkritiker, de strukturskapande formerna är undersökningens huvudföremål. Det är därför i sin ordning att en analys av Alban Bergs *Wozzek*³ (1925) får avsluta hans framställning, kap. VII. Bergs opera blir ett belägg för riktigheten av Ullmans tolkning av dramat, »es mag anfechtbar erscheinen», misstänker han själv (s. 140). Ja, och detta så mycket mer som Adorno på en gång är Bergs elev och Ullmans lärare. Ullmans tolkning står alltså i ett släktskapsförhållande till Bergs opera. Men det rubbar inte hans belägg för att Berg var en avancerad och insiktsfull Büchnertolkare.

Genom att envetet borra sig igenom skikt efter skikt i Büchners drama och genom att dirigera element från skilda sfärer till harmoni förlämnar Ullman sin framställning ett stort mått av trovärdhet; längre i riktning mot bevisning kan man kanske inte nå med den metod som används. I sin polemik mot den metafysiska skolans ytterspringare, särskilt Martens, visar Ullman en praktisk inställning som är njutbar. Hans helhetsperspektiv, i vilket enskildheterna oavbrutet relateras till en samhällelig realitet utan att deras egenart ifrågasätts, gör framställningen substansiell och engagerande.

Christer Åsberg

Georg Büchner: *Sämtliche Werke und Briefe*. Historisch-kritische Ausgabe mit Kommentar herausgegeben von Werner R. Lehmann.

1. Bd: *Dichtungen und Übersetzungen mit Dokumentationen zur Stoff-Geschichte*. Chr. Wegner Verlag, Hamburg 1967.

2. Bd: *Vermischte Schriften und Briefe*. Chr. Wegner Verlag, Hamburg 1971. (Carl Hanser Verlag, München 1972).

Werner R. Lehmann: *Textkritische Noten, Prolegomena zur Hamburger Büchner-Ausgabe*. Chr. Wegner Verlag, Hamburg 1967.

Werner R. Lehmanns s.k. Hamburger Ausgabe av Büchners verk är efterlängtat. Fritz Bergemanns utgåva från 1922 är svåråtkomlig, och saknas även på större vetenskapliga bibliotek. Den populärare läsutgåvan från 1926, grundvalen för de flesta senare utgåvor i Bergemanns eller andras namn, svarar inte mot vetenskapliga krav, men har ändå använts även i kvalificerade sammanhang.¹ Särskilt känsligt är läget när det gäller *Woyzeck*, »das Fiasko der Woyzeck-Forschung setzt mit den Bergemannschen Leseausgaben ein».² Interpolationer, konjekturer och kontamineringar är legio.³ Betränkligare är att scenföljden ändras för att bättre överensstämma med Bergemanns egen klassiskt präglade dramauppfattning. Ursula Paulus har utpekat några beståndsdelar: »1. Begrenzte Zeitspanne und zeitliche Übersichtlichkeit sind eine Grundforderung an die Szenenanordnung. 2. Der handlungsmässig-kausale Nexus soll hergestellt werden. 3. 'Episoden' werden als störend empfunden.»⁴ Den berömda öppningsscenen där Woyzeck rakar sin kapten har Büchner aldrig placerat just där, hur effektiv den än må vara som exposition. Bergemann blandar också in psykologiska och andra ovidkommande tolkningssynpunkter i de textkritiska resonemangen. I fråga om de svårordnade slutscenerna menar han att Büchner nog hade tänkt ställa Woyzeck inför rätta (att dömas till döden, vilket vi inte vet något om). Men Woyzeck skulle inte ha kunnat försvara sig lika »glänsande» som Danton, den anklagelse han kunnat rikta tillbaka mot Gud eller mot samhället skulle ha varit stum. Och i så fall,

»war dann nicht Woyzecks Tod durch Ertrinken in unmittelbarer Folge seiner Geistesverwirrung sein bester, sein beredstester Anwalt? Auch bei diesem Ausgang bleibt ja die Auslegung einem jeden unbenommen; man kann ihn pessimistisch, ja auch nihilistisch deuten, und man kann ihn ver-

³ *Wozzek* i stället för *Woyzeck* p.g.a. den förste utgivarens, Franzos, felläsning.

¹ Ursula Paulus, *Georg Büchners Woyzeck*. Jahrbuch der deutschen Schillergesellschaft, VIII. 1964. s. 228.

² Lehman, *Textkritische Noten*, s. 37.

³ Flera exempel hos Paulus och Lehmann.

⁴ Paulus s. 231.

söhnlicher auslegen: als ein Gottesurteil, das gerecht und milder sühnt als das Kriminalgericht eines unsozialen Staates. Vielleicht ist der Dichter selbst zu dieser Lösung gelangt, die seine eigene Entwürfe ihm nahelegen konnten und uns jedenfalls naheliegen mussten, da eine andere Lösung von seiner Hand nicht vorliegt.»⁵

Bergemann låter således Woyzeck dränka sig eftersom han inte duger som språkrör för Büchner.

Den genom Bergemanns förmedling så välkända Woyzeck-texten har aldrig förelegat. Resultatet av hans trankila åsidosättande av textkritiska principer blev emellertid ett läs- och spelbart drama, vilket kanske gjort sitt till för att ge Büchner den position och den auktoritet som har motiverat en ny vetenskaplig utgåva. Hittills har två band utkommit, innehållande allt vad Büchner skrivit, och lite till.

Band 1. Dramerna och novellen *Lenz*. Poetiska ungdomssynder. Översättningarna av Hugos dramer *Lucretia Borgia* och *Maria Tudor*. Pastor Oberlins autentiska anteckningar om Lenz' besök 1778, som ligger till grund för novellen och som parallellställs mot Büchners text vilket möjliggör ett direkt studium av författarens tillvägagångssätt. Vidare ingår hovrådet Clarus' utlåtanden i fallet Woyzeck.

Band 2. Gymnasieuppsatser, bl.a. den fichteanska *Heldentod der Vierhundert Pforzheimer*. *Der Hessische Landbote*, med båda versionerna parallellställda. Doktorsavhandlingen, de kompilatoriska anteckningarna till Cartesius och Spinoza, den anti-teleologiska provföreläsningen *Über Schädelnerven*, excerpterna ur Tennemanns grekiska filosofihistoria, samt breven från och till Büchner.

Band 3 kommer att innehålla a) material till komst- och tryckhistoria, b) läsarter, och c) kommentarer där man med särskild nyfikenhet emotser de utlovade »Realien der Form-, Motiv- und Wirkungsgeschichte ... Querverweise ... die den inneren Zusammenhang, die Konstellation der Begriffe und Metaphern im Gesamtwerk sichtbar machen, und Hinweise auf die wichtigsten Ergebnisse und Deutungsvorschläge der Büchner-Forschung».⁶

Ett fjärde band med register och en Büchner-

ordbok har utlovats men då den inte längre nämns på skyddsomslaget till band 2 får man nog låta hoppet fara. Ett ordindex skulle ju med tanke på Büchners citerande skrivsätt vara av stort värde. Men varför klaga. Inför Lehmanns utgåva kan man i avvaktan på kommentarerna bara betyga sin beundran och tacksamhet.

Anordningen med parallellställning av text och källa – eller version – kan redan nu tjäna som utgångspunkt för t.ex. C-kursuppsatser om Büchners dokumentariska teknik. Lehmanns återgivning skulle i förening med hans textkritiska noter kunna fungera som undervisningsmaterial vid forskningsutbildningen i textkritik. Woyzeck presenteras i sådant skick att man nära nog kan bedriva manuskriptstudier i den tryckta texten.

Handschriftsituationen för *Woyzeck* är följande: Fyra handskrifter, H1–H4, föreligger. En, H3, innehåller bara två scener, de övriga återger händelseförlopp av varierande längd, H1 och H2 ungefär hälften var av det föreliggande dramat. H4 representerar ett stadium då Büchner har värderat och assimilerat samtliga föreliggande scener (H1–H3) utom H1, 14–19, dvs. scener som tillhör dramat slutfas.⁷ Man kan utgå från att dramat fram t.o.m. mordet var mer eller mindre »färdigt», men om dramat upplösning kan man inte annat än spekulera. Editions-moraliskt är det därför korrekt att åtskilja de olika versionerna och därvid hålla isär *Befund* och *Text* (»Die Handschrift ist der Befund ... Die Handschrift bedarf der Interpretation: das Ergebnis ist der Text ... Der Text ist also editionsinterpretatorisch vermittelter Befund.»⁸) Att återge Büchners handskrift (=Befund) ställer stora krav på typografisk fintlighet. Genom användning av diakritiska tecken gör Lehmann det möjligt att urskilja büchnerska strykningar och tillägg, korrekturer, oläsbara ord, osäkra läsarter. I band 1. återges först H1–H4 i kronologisk följd som *Entstehungsstufen* (=Text), därefter, synoptiskt uppställda, som *Vorläufige Reinschrift* (=Befund). Men dessutom gör Lehmann för estetiska ändamål en *Lese- und Bühnenfassung*, (=Konstruktion), som

»hat in Rechnung zu stellen, dass sich Lücken im Text oder flüchtig und zusammenhanglos hingeworfene Notizen ebensowenig spielen und auführen lassen wie das Instrumentarium der diakritischen Zeichen, es sei denn, man gibt der Büchne einen textkritischen Kommentator bei und macht aus der moralischen eine philologische Anstalt.»⁹

Denna version är en rensad H4 där problemet blir de luckor Büchner lämnat, främst scenen i marknadstältet, som i H4 blott markeras med scenöverskrift följd av halvan blanka sida. Här

⁵ Georg Büchner, *Werke und Briefe*. Mit einem Nachwort von Fritz Bergemann. (DTV) 1965, s. 351.

⁶ Lehmann s. 9.

⁷ Paulus bifogar en instruktiv tablå över scenerna i Woyzeck, s. 245.

⁸ Lehmann, s. 43.

⁹ *Ibid.*, s. 60.

måste Lehmann, av estetiska skäl utföra ansatsvisa kontamineringar av H1 och H2.¹

Hur kan Lehmanns utgåva komma att påverka vår syn på dramat om Woyzeck? I hans version utsuddas de inslag som markerar en utveckling. I Bergemanns tappning är Woyzeck en kuschad men klok kalfaktor som slutar som sinnessjuk självmördare. Nu blir Woyzeck mer ett exemplum. Förhoppningsvis kan detta innebära att man inte lika starkt framhäver en isolerad, individuell tragik, liksom det kan ge en annan syn på Büchners dramatiska teknik. — Tamburmajorens erövring av Marie, H4:4–6, sker i samma tidsföljd hos både Bergemann och Lehmann: först inteckningen i Marie, örhängena, sedan förförelsen. Det har förekommit att dessa scener kastats om.² I Henrik Sjögrens rapportbok från Ingmar Bergmans uppsättning av *Woyzeck* skildras övervägandena bakom en sådan omkastning som då utförs mitt under repetitionsarbetet. »Psykologisk trovärdighet» är ett huvudargument.³ Därmed förstärks Bergmans tolkning av Marie som driftsbundet hondjur⁴ medan erotikens som handelsvara är en synpunkt som försvinner i hanteringen.

Sjögrens bok erbjuder flera exempel på hur Lehmanns auktoritativa återgivningar hade kunnat vara Dramatenensemblen till hjälp. Bergman vill verkligen vara texttrogen, men förefaller omedveten om hur komplicerat läget är. En annan sak är att scentekniska överväganden kan prononcera en feltolkning. Självmordsslutet, som redan hos Bergemann markeras som osäkert, understryks kraftigt genom att Woyzecks bår rullas in vid sidan av Mariens i anatomisalen; en starkt uttolkad precisering av den fragmentariska domstolsscenen i H1:21.⁵

De övriga verken erbjuder visserligen svåra, men inte fullt så komplicerade överväganden som *Woyzeck*. *Dantons Tod* trycktes 1835 — visserligen i vanställt skick — och två exemplar med författarens korrigeringar föreligger och därtill en välbevarad handskrift. Ett »klassiskt» Danton-problem kan nämnas: kallas Robespierre på ett ställe i dramat för »ein impotenter Masonet» (dvs. frimurare, franc-mason), »Masoret» (skrivbordsteoretiker) eller »Mahomet» (med syftning på Voltaire's drama)? Lehmann har i annat sammanhang⁶ försvarat den senare läsningen som ger bäst mening (och ger epitetet en antitetisk struktur som passar drama's ton). Büchner har med sin notoriskt svåra stil faktiskt skrivit »Mahonet», vilket med syftning på barbareskataternas handelskompanier och med den goda vilja som hur som helst måste till kunde ge betydelsen »maktlös delägare, sleeping partner». Men det är nog säkrast att anta att Büchner skrivit fel — men hur?

Lenz och Leonce und Lena rekonstrueras med utgångspunkt i de posthuma trycken i Gutzkows tidskrift *Telegraph für Deutschland* (1838–39) och brodern Ludvig Büchners utgåva av efterlämnade skrifter (1850).

Lehman hävdar genomgående principen att den vidare kontexten, i detta fall Büchners samlade opus, måste beaktas vid fastställandet av texten. Men kravet på att den snävare kontexten — scenen, passagen — måste iaktas kan komma i konflikt med denna sunda princip.

Ett exempel: I en *Woyzeck*-scen som senare utgått, H1:10, låter Büchner en barberare (ej Woyzeck själv)⁷ pokulera med en underofficer och därunder fälla repliken: »Wir müssen/tomrum/Freunde ich bin gerührt.» Bergemann läser detta: »Wir müzzen Freunde sein, ich bin gerührt.», Lehmann däremot: »Wir müssen. Freunde ich bin gerührt.»

Lehmann använder följande argument: 1. Büchner brukar lämna tomrum mellan syntaktiska enheter. 2. Repliken föregås av det büchnerska »Der Mensch ist egoistisch, aber haut, schiesst, sticht, hurt», med dess ekon från *Dantons Tod* och det s.k. Giessenbrevet till fästmon där det också sägs att »das muss ist eins von den Verdammungsworten, womit der Mensch getauft worden.»⁸ Citatets »wir müssen» har alltså en viktig betydelsebärande funktion. 3. Detta »müssen» upprättar en tematisk korrespondens med en senare scen, H4:12. en senare scen, H4:12.

Med den hätska ton Lehman genomgående använder i sin polemik avfärdas Bergemanns läsning som en oöverlagd nödlösning. »Ohne sich mit diesem Befund hinreichend auseinandergesetzt

¹ Ibid., s. 63.

² Så t.ex. i Otto C. A. zur Neddens utgåva i Reclams Universal-Bibliothek Nr 7753, 1. uppl. 1952.

³ Henrik Sjögren, *Regi: Ingmar Bergman. Dagbok från Dramaten* 1969. 1969, s. 87 f.

⁴ Som påpekades av kritiken, Sjögren, s. 165, 168.

⁵ Textkritiska resonemang hos Sjögren, bl. a. s. 16, 23, 28, 37, 41, 59, 66, 87 f., 90, 98.

⁶ Werner R. Lehmann, *Robespierre — 'ein impotenter Mahomet'?* Euphorion, 57, 1963.

⁷ Scenen behandlas i Wolfgans Martens *Der Barbier in Büchners 'Woyzeck'*. Zeitschr. f. dt. Philologie, 79. 1960.

⁸ Lehmanns stavning »muss» (litet m) och hans omdatering: »efter 10 mars 1834?» i stället för Bergemanns »november 1833?» (Bergemanns utgåva 1926 dock »våren 1834») måste komma att motiveras i band 3.

zu haben, greift Bergemann eigenmächtig ein ...»⁹ Men jag kan inte finna annat än att det går att uppbåda goda skäl för Bergemanns läsning. 1. Frasen »Wir müssen Freunde sein» förekommer obestriddligen bara sex rader före det aktuella stället. Det kan förklara varför reprisen blivit korrumpad. 2. Den snävare kontexten utgörs av en fyllemonolog med en sådans upprepning av fraser och känslolagda förbrödringsvilja. 3. Vad gäller den vidare kontexten kan hänvisas till Bo Ullmans avhandling¹ och dess tes om strävan efter mänsklig kontakt som en kärnpunkt i dramats socialkritiska tematik. 4. »Freunde» är pluralis. Lehman måste uppfatta det som vokativ för att få sin läsning att stämma och blir då tvungen att dikta till ett par »Saufkumpanen». Men underofficeren, som två rader längre ner tilltalas »Freund!» är den ende motspelaren. 5. Det är vanskligt att tala om tematisk korrespondens mellan scener i två olika utkast.

Den intuition som Lehmann förvärvat efter att så länge ha handskats med Büchners manuskript ger naturligtvis en auktoritet som man inte tvekar för att böja sig under. Ändå önskar man att det tredje bandets kommentarer redovisar också motargument till läsningar som inte är hundraprocentigt säkra. Men dessa förutan förblir Lehmanns Hamburger Ausgabe av Georg Büchners samlade verk ett textkritiskt mästestycke.

Christer Åsberg

Gisela Berglund: *Deutsche Opposition gegen Hitler in Presse und Roman des Exils. Eine Darstellung und ein Vergleich mit der historischen Wirklichkeit*. Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholmer Germanistische Forschungen II. Almqvist & Wiksell. Sthlm 1972.

Den tyskspråkiga emigrationslitteraturen 1933–46/47 har på senare år blivit ett mycket livligt diskuterat forskningsobjekt. Det har inte minst de två konferenserna 1969 i Stockholm och 1972 i Köpenhamn burit vittnesmål om. Dessvärre har de med all skärpa också lagt fram de metodiska svårigheterna som forskaren har att bemästra när han ger sig i kast med denna så angelägna uppgift. Det krävs såväl historiska, som sociologiska som litterära och filosofiska specialstudier för att kunna förmedla en någorlunda adekvat bild av detta högst unika fenomen: ämnet är så kom-

plex att det långt överstiger en ende forskares förmåga och är särskilt väl lämpat för ett meningsfullt interdisciplinärt lagarbete.

Gisela Berglund är själv medveten om sitt ämnes stora metodiska problem. Hon poängterar emellertid att det är ytterst angeläget att börja arbetet innan de sista levande emigranterna har gått bort, även om vetenskapliga brister skulle uppstå genom att hon själv som ensam forskare gav sig på ett ämne som överstiger en individs kapacitet. Hon betraktar själv sin doktorsavhandling mera som ett första bidrag till grundforskningen (Grundforschung). Termen är annars okänd i tyskan och har lånats från svenskan till emigrationsforskningens främjande. Det var Walter A. Berendsohn, den tyskspråkiga emigrationsforskningens nestor i Stockholm, som först tillämpade ordet i tyskan och som även inspirerade Berglund till sin avhandling. Det är just som grundforskning avhandlingen är förtjänstfull. Berglund har samlat och genomarbetat en stor del av den aktuella historiska forskningen. Hon har genom intervjuer och via brev försökt att belysa den stora skalan av ideologiska skiljelinjer som gick genom den tyskspråkiga emigrationen och har sedan försökt att analysera, hur mycket av denna falang av ideologisk opposition till nazism som återfinns i emigranternas romaner och periodika.

Tyvär tycks hennes energi ha tagit slut i och med själva materialsamlingen. Utvärdering och analys är inte hennes starka sidor. Även hennes urvalsprinciper ter sig ibland litet egendomliga. När hon t.ex. talar om »Roman des Exils» syftar hon till vad hon vagt nog kallar för »Tagesliteratur» dvs. »tids- och agitationslitteratur» (8). Naturligtvis kan hon då inte ta hänsyn till fin-kulturens produkter som Tomas Manns *Dr Faustus* eller Heinrich Manns romaner om *Henri Quatre*. Men underligt nog rymms så eminent »litterära» verk som Anna Seghers mästerverk *Das siebte Kreuz* eller Hermann Kestens *Zwillinge von Nürnberg* inom denna slarviga definition. Och när hon i samband med Anna Seghers roman konstaterar att »den litterära människoskildringens kraft bidrar till romanens större realitetshalt» så frågar man sig förvånad varför hon då frivilligt avstår från möjligheten att undersöka emigrationsrealiteten där den är som tätast och istället ägnar så mycket tid åt vad som följaktligen måste framstå som mindre realitetsmättad litteratur. Gång på gång nödsakas hon således att konstatera, att i många kommunistiska författares verk vinner ideologin över verkligheten. Gång på gång poängterar hon så, att många liberala författares pessimism var orsaken till en större svartmålning av de verkliga förhållanden i Tysklands motståndsrörelse. Och gång på gång inställer sig

⁹ Lehmann, *Textkritische Noten*, s. 44.

¹ Bo Ullman, *Die Sozialkritische Thematik im Werk Georg Büchners und ihre Entfaltung im 'Woyzeck'*. 1972. Kap IV.